

Explaining the Educational Objectives of the Mahdavi Government and Its Psychological Dimensions (A Case Study of the Supplication of the Imam Mahdi)

Fatemeh Ali-Pour¹ , Azam Mahmoudi²

1. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, P.O. Box 889-14665, Tehran, Iran

(Corresponding Author).

alipoor@cfu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Farhangian University, P.O. Box 889-14665, Tehran, Iran.

a.mahmoodi@cfu.ac.ir

Received: 2025/01/22; Accepted: 2025/05/06

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The supplications narrated from the Prophet and his esteemed family not only teach the etiquette of communicating with Allah and expressing devotion and servitude to Him, but also, due to their attention to the educational and psychological dimensions of human existence and needs before the Lord of the Worlds, serve as a means for human education in various material and spiritual realms. This research aims to explain the educational and psychological dimensions of the supplication “O Allah, grant us the success of obedience,” attributed to Imam Mahdi.

Method: The method used in this study was qualitative content analysis. Qualitative content analysis goes beyond the mere words or the objective content of texts and examines the themes or patterns that are either manifest or latent as explicit content. The research community consisted of the entire text of the supplication of Imam Mahdi (“O Allah, grant us the success of obedience”) and its commentary in the book “*Imam Mahdi, the Promised Entity*” (Jawadi Amoli, 2009). To answer the research question, all sections of the supplication (28 sections) were analytically studied, and phrases related to the topic were extracted. The extracted phrases were then coded and categorized, and their content was organized under the title of the domains of educational objectives. Subsequently, through the synthesis and summarization of the mentioned components, 10 main components regarding the educational dimensions and 9 components concerning the psychological dimensions of the supplication were derived.

Findings: Based on the qualitative content analysis of the text of the supplication mentioned above and its commentary in the book “*Imam Mahdi, the Promised Entity*,” four main areas of educational objectives and three psychological

dimensions of the supplication were identified. The categorization of concepts into four main areas yielded 10 educational dimensions and 43 educational concepts (objectives), which are as follows:

The Area of Connection with Allah:

- Theological Dimension: 6 concepts;
- Worship Dimension: 5 concepts.

The Area of Connection with Self:

- Ethical Dimension: 4 concepts;
- Scientific Dimension: 4 concepts;
- Economic Dimension: 2 concepts.

The Area of Connection with Others:

- Social Dimension: 11 concepts;
- Cultural-Scientific Dimension: 4 concepts;
- Economic Dimension: 4 concepts;
- Political Dimension: 3 concepts.

The Area of Connection with Creation:

- Cognitive Dimension: 2 concepts related to understanding and proper utilization of nature.

Considering the concepts presented in the supplication, it can be stated that the primary objective of religious texts, including the supplications left by the significant figures of religion, is to guide individuals towards behaviors that, in addition to reflecting their intrinsic value in the soul and psyche of human beings, realize themselves in accordance with individual and social interests, while conforming to the realities of social life and fostering inner and spiritual satisfaction. Therefore, the educational objectives of the mentioned supplication can be examined in three areas: theism (connection with Allah), self-awareness (connection with self), and ontology (connection with others and creation).

The psychological dimensions of the supplication of Imam Mahdi were identified and extracted in three aspects:

Cognitive Aspect:

3 main concepts:

- Enhancing the level of divine knowledge (theism),
- Enhancing individual knowledge and awareness (self-awareness and self-knowledge),
- Enhancing social knowledge and awareness.

Emotional Aspect:

3 main concepts:

1. Promoting a positive attitude towards God,
2. Promoting a positive attitude towards oneself,
3. Promoting a positive attitude towards society.

Behavioral Aspect:

3 main concepts:

- Acting according to religious values and principles,
- Developing ethical behavior,
- Enhancing social skills.

Research Institute of
Hawzah and University

Islamic Education (EDU)

Journal homepage: <https://islamicedu.rihu.ac.ir/>

Original Article

Thus, education based on Islam can be conceptualized as a triangle, with its sides representing behavior, cognitive processes (knowledge and awareness), and motivations and inclinations. There exists a type of harmony between the growth of cognitive, emotional, and behavioral dimensions, and the transformation of each can lead to the transformation of the others. In other words, the educational program of Imam Mahdi focuses on all cognitive, emotional, and behavioral dimensions.

Discussion and Conclusion: In response to the first research question, which sought to analyze the educational dimensions of the supplication of Imam Mahdi, four main concepts were identified as the domains of the educational objectives of the supplication: connection with Allah, connection with self, connection with others, and connection with creation. Each of these concepts reflects the programs of the Mahdavi government and the duties of true believers during the era of waiting and the reappearance of the Imam. The ultimate levels of the mentioned virtues will be realized through the management of that Imam and in his divine governance. Therefore, the authorities of the educational system should pay attention to these aspects. It is noteworthy that the gathering of all these attributes in a single individual is difficult, if not impossible. Hence, the Imam delineates the responsibilities of each believer according to their circumstances and situations within the supplication, encouraging them to strive to embody these virtues and align themselves with the realization and formation of the ideal community of the end times.

The educational objectives in the supplications of the infallible Imams, including Imam Mahdi, emphasize the practicality of believers. This indicates that in acquiring virtues and attaining proximity to Allah within the framework of establishing a religious community, stagnation and inertia are unacceptable. Believers must always be in motion and strive to achieve higher levels of these virtues.

In response to the second question concerning the psychological dimensions of the supplication of Imam Mahdi, the analysis was framed within three dimensions: cognitive, emotional, and behavioral, revealing nine main concepts: enhancement of divine knowledge (theism), enhancement of individual knowledge and awareness (self-awareness and self-knowledge), enhancement of social knowledge, promotion of a positive attitude towards Allah, promotion of a positive attitude towards oneself, promotion of a positive attitude towards society, adherence to religious values and principles, development of ethical behavior, and enhancement of social skills. The results indicated that the Imam paid attention to all three existential dimensions of human beings in the mentioned supplication. Therefore, when designing and formulating educational objectives within the educational system, attention must be paid to these three dimensions, and efforts should be made to nurture all three areas in the learners.

Another point to consider in this context is that the cognitive, emotional, and behavioral domains are interconnected and interact with one another; they cannot be separated. When an individual develops a cognitive understanding of a subject, it may simultaneously engender a positive or negative inclination toward it. Likewise, if a person develops a tendency toward a topic, it may foster an interest in understanding that topic, which in turn leads to subsequent behavior. Conversely, any behavior exhibited by a person can also generate new understanding and emotional inclinations within them.

Keywords: Mahdavi Government, The Supplication of Imam Mahdi, Educational Program, Educational Objectives, Psychological Dimensions.

Cite this article: Fatemeh Ali-Pour & Azam Mahmoudi. (2025), "Explaining the Educational Objectives of the Mahdavi Government and Its Psychological Dimensions (A Case Study of the Supplication of the Imam Mahdi)", *Islamic Education*, 20(52): 17-37.

تبیین اهداف تربیتی حکومت مهدوی علیه السلام و ابعاد روان‌شناختی آن (بررسی موردی دعای امام زمان علیه السلام)

فاطمه علی پور^{۱*}، اعظم محمودی^۲

۱. استادیار، گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

alipoor@cfu.ac.ir

۲. استادیار، گروه آموزش زبان و ادبیات عرب، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران.

a.mahmoodi@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۶

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: ادعیه مأثوره که از زبان پاک پیامبر صلی الله علیه و آله و خاندان مکرّمش صادر شده‌اند، ضمن این که آداب راز و نیاز با خداوند متعال و ابراز ارادت و بندگی به پیشگاه او را به آدمی می‌آموزند، به دلیل توجه به ابعاد تربیتی و روان‌شناختی وجودی و نیازهای انسان در برابر پروردگار جهانیان، راهی برای تربیت او در عرصه‌های گوناگون مادی و معنوی هستند. هدف از انجام پژوهش حاضر تبیین ابعاد تربیتی و روان‌شناختی دعای (اللهم ارزقنا توفیق الطاعة)، از دعا‌های منسوب به امام زمان علیه السلام بوده است.

روش: روش پژوهش حاضر تحلیل محتوای کیفی بوده است. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهایی را که آشکار یا پنهان هستند، به صورت محتوای آشکار می‌آزماید. جامعه پژوهش کل متن دعای امام زمان علیه السلام (اللهم ارزقنا توفیق الطاعة) و شرح دعا در کتاب امام مهدی علیه السلام موجود موعود (جواد آملی، ۱۳۸۸) بود که برای پاسخ به سؤال پژوهش تمامی فرازهای دعا (۲۸ فراز) مورد مطالعه تحلیلی قرار گرفت و عبارات مرتبط با موضوع فیش‌برداری شد. سپس فیش‌ها کدگذاری و دسته‌بندی شدند و محتوای آنها سازماندهی شد و موارد به دست آمده تحت عنوان عرصه‌های اهداف تربیتی احصا شد. سپس، از طریق با هم‌نگری و جمع‌بندی مؤلفه‌های مذکور، ۱۰ مؤلفه اصلی در باب ابعاد تربیتی و ۹ مؤلفه در باب ابعاد روان‌شناختی دعا به دست آمد.

نتایج: براساس تحلیل محتوای کیفی متن دعای مذکور و شرح دعا در کتاب امام مهدی علیه السلام موجود موعود، چهار عرصه اصلی اهداف تربیتی و سه بعد روان‌شناختی دعا به دست آمد. دسته‌بندی مفاهیم در ۴ عرصه اصلی، ۱۰ بعد تربیتی و ۴۳ مفهوم (هدف) تربیتی ارائه گردید که به شرح زیر می‌باشد: عرصه ارتباط با خداوند با ۲ بعد اعتقادی (۶ مفهوم) و عبادی (۵ مفهوم)؛ عرصه ارتباط با خویش با ۳ بعد اخلاقی (۴ مفهوم)، بعد علمی (۴ مفهوم) و بعد اقتصادی (۲ مفهوم)؛ عرصه ارتباط با خلق با ۴ بعد اجتماعی (۱۱ مفهوم)، بعد علمی - فرهنگی (۴ مفهوم)، بعد اقتصادی (۴ مفهوم) و بعد سیاسی (۳ مفهوم)؛ عرصه ارتباط با خلقت با ۱ بعد شناخت و بهره‌برداری صحیح از طبیعت (۲ مفهوم). با توجه به مفاهیم ارائه‌شده در دعا می‌توان گفت: هدف اصلی متون دینی و از جمله ادعیه که از بزرگان دین بر جای مانده است، سوق دادن آدمی به سوی رفتاری است که علاوه بر انعکاس بار ارزشی آن در روح و روان انسان، براساس مصلحت‌های فردی و اجتماعی، تحقق خارجی یابد و علاوه بر احساس رضایت درونی و روحی، با واقعیات زندگی اجتماعی نیز منطبق باشد. بنابراین می‌توان اهداف تربیتی دعای مذکور را در سه عرصه خداشناسی (ارتباط با خداوند)، خودشناسی (ارتباط با خویش) و هستی‌شناسی (ارتباط با خلق و خلقت) مورد واکاوی قرار داد.

نوع مقاله: پژوهشی

ابعاد روان‌شناختی دعای امام زمان علیه السلام در سه بعد شناختی با ۳ مفهوم اصلی ارتقای سطح معرفت الهی (خداشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت فردی (خودآگاهی و خودشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت اجتماعی؛ بعد عاطفی با ۳ مفهوم اصلی ارتقای نگرش مثبت نسبت به خداوند، ارتقای نگرش مثبت نسبت به خود، ارتقای نگرش مثبت نسبت به اجتماع و بعد رفتاری با ۳ مفهوم اصلی عمل به ارزش‌ها و اصول دینی، توسعه رفتار اخلاقی و توسعه مهارت‌های اجتماعی شناسایی و استخراج شد. بدین ترتیب، تربیت مبتنی بر اسلام، مثلی است که اضلاع آن رفتار، فرایندهای ذهنی (معرفت و شناخت) و تمایلات و انگیزه‌هاست. بنابراین بین رشد شناختی و رشد عاطفی و عملکرد نوعی هماهنگی وجود دارد و تحول هر یک می‌تواند تحول دیگری را به دنبال داشته باشد. به عبارت دیگر در برنامه تربیتی حضرت مهدی علیه السلام به تمام ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری توجه شده است.

بحث و نتیجه‌گیری: در پاسخ به سوال اول تحقیق که به دنبال تحلیل ابعاد تربیتی دعای امام زمان علیه السلام بود، چهار مفهوم اصلی ارتباط با خداوند، ارتباط با خویش، ارتباط با خلق و ارتباط با خلقت به عنوان عرصه‌های اهداف تربیتی دعا شناسایی شد. هر یک از این مفاهیم بیانگر برنامه‌های حکومت مهدوی علیه السلام و وظایف مؤمنان راستین در عصر انتظار و ظهور است و مراتب کمالی و نهایی فضائل یادشده با تدبیر آن حضرت و در حکومت الهی ایشان به بار خواهد نشست. بدین جهت مسئولان نظام تربیتی باید آنها را مورد توجه قرار دهند. البته قابل ذکر است که گرد آمدن همه این اوصاف در یک فرد دشوار و یا ناممکن است؛ بنابراین ایشان وظایف هر مؤمنی را به فراخور حال خود و موقعیتی که دارد در خلال دعا مشخص فرموده تا برای عمل به آن بکوشد و جان خویش را به زینت آن فضایل بیاراید و خود را با جریان تحقق و تشکیل جامعه آرمانی آخرالزمانی هماهنگ سازد. اهداف تربیتی در ادعیه امامان معصوم علیهم السلام و از جمله حضرت حجت علیه السلام با رویکرد تأکید بر عمل‌گرایی مؤمنان، بیانگر این است که در اکتساب فضایل، و دستیابی به مقام قرب الهی در سایه برقراری یک جامعه دینی، ایستایی و رکود روا نیست و مؤمنان باید همواره در حرکت بوده و بکوشند تا مراتب بالاتری از این فضایل را به دست آورند.

در پاسخ به سؤال دوم که در ارتباط با ابعاد روان‌شناختی دعای امام زمان علیه السلام بود، در قالب سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری و ۹ مفهوم اصلی ارتقای سطح معرفت الهی (خداشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت فردی (خودآگاهی و خودشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت اجتماعی، ارتقای نگرش مثبت نسبت به خداوند، ارتقای نگرش مثبت نسبت به خود، ارتقای نگرش مثبت نسبت به اجتماع، عمل به ارزش‌ها و اصول دینی، توسعه رفتار اخلاقی و توسعه مهارت‌های اجتماعی، به تحلیل و شناسایی مفاهیم تربیتی دعا پرداخته شد. نتایج نشان داد که حضرت علیه السلام در دعای مذکور به هر سه بعد از ابعاد وجودی انسان توجه نمودند بنابراین در طراحی و تدوین اهداف تربیتی در نظام تربیتی باید به سه بعد توجه شود و در راستای شکوفایی هر سه حیطه در متریان تلاش به عمل آید. نکته دیگر که باید در این زمینه در نظر گرفت این است که سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری با همدیگر در ارتباط و تعامل هستند و نمی‌توان به طور کامل آنها را از هم جدا کرد. زیرا وقتی در فرد شناختی نسبت به یک موضوع پیدا می‌شود، ممکن است به موازات آن گرایش مثبت یا منفی در وی نسبت به آن ایجاد شود، همچنین اگر به مطلبی گرایش پیدا کند، ممکن است این گرایش، علاقه برای شناخت و به دنبال آن رفتار ایجاد کند و یا هر رفتاری که از شخص سر می‌زند موجب شناخت و گرایش عاطفی جدیدی در فرد شود. کلمات کلیدی: حکومت مهدوی علیه السلام، دعای امام زمان علیه السلام، برنامه تربیتی، اهداف تربیتی، ابعاد روان‌شناختی.

استناد: فاطمه علیپور، اعظم محمودی (۱۴۰۴)، «تبیین اهداف تربیتی حکومت مهدوی علیه السلام و ابعاد روان‌شناختی آن (بررسی موردی دعای امام زمان علیه السلام)»، مجله تربیت اسلامی، ۲۰(۵۲): ۳۷-۱۷.

۱. مقدمه

در طول تاریخ بشریت، همه ملت‌ها برای خود برنامه تربیتی داشته و یکی از مسائل مهم جوامع و مکتب‌های تربیتی، تبیین الگوهای تربیت انسانی بوده است. هرچند جوامع بشری به‌رغم رشد و توسعه در علوم و تکنولوژی، تاکنون از درمان انحرافات تربیتی در مانده‌اند و این بحران ناشی از نبود نظام صحیح تربیتی و اتکا به فلسفه‌های گوناگون اجتماعی در غرب و شرق و بی‌توجهی به منابع و حیانی همچون قرآن، دعا و روایات است.

هر نظام تربیتی، دینی یا غیردینی، فلسفه و برنامه‌ای برای تربیت انسان دارد که مهم‌ترین و کلیدی‌ترین رکن آن، اهداف است و مطابق آن اهداف، سازوکارهای تربیتی‌اش را برنامه‌ریزی و مسیر نظام تربیتی‌اش را مشخص می‌کند. از آنجاکه موضوع اصلی تربیت، انسان است، اگر هدف‌های تربیتی با توجه به ابعاد وجودی انسان و نیازهای او تعیین شود و مبتنی بر آموزه‌های الهی و وحیانی باشد، می‌توان شاهد رشد و تکامل و سعادت واقعی انسان بود. اما اگر اهداف تربیتی تک بعدی و براساس برداشت‌های شخصی و بی‌پایه بنا شود و مخالف آموزه‌های وحیانی باشد، پیامدی جز شقاوت و بدبختی انسان نخواهد داشت.

هدف مکاتب غیرالهی، دور ساختن نسل بشری از کمال نهایی و قرب الهی است تا انسان را به پایین‌ترین درجه حیوانی و حتی پست‌تر از آن تنزل دهند. در مقابل، مهم‌ترین هدف مکتب تربیتی اسلام، شکوفاسازی کامل شخصیت انسان (زینلی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۲)، و قرار گرفتن وی در مسیر عبودیت و بندگی و تعالی در جهت نیل به مقام قرب الهی می‌باشد. بنابراین در تربیت اسلامی به‌دلیل آنکه انسان دارای ابعاد سه‌گانه شناختی، عاطفی و رفتاری است (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۰، ص ۴۷)، باید هدف تربیت رشد همه‌جانبه و متوازن شخصیت متربی باشد. این ابعاد نه تنها یکپارچگی روانی انسان را تهدید نمی‌کند بلکه مقوم و مؤید آن نیز هست و هر بعد با حفظ حدود خود متاثر از سایر ابعاد و وابسته به آنها نیز می‌باشد. امامان معصوم (علیهم‌السلام) به‌عنوان بزرگترین مربیان الهی همین هدف را دنبال می‌کردند و شأن آنها هدایتگری و تعلیم و تربیت بود (مکرم سائل و بهشتی، ۱۳۹۰، ص ۳۶). آموزه‌های ایشان که در قالب دعا به ما رسیده و آنان را در مقام واسطه فیض مورد توجه قرار داده است، به تمام ابعاد انسان توجه کرده و از شکوفایی و رشد متوازن همه قوای او سخن گفته و او را از افراط و تفریط در ارضای نیازهای طبیعی بر حذر داشته تا به رشد متناسب سوق یابد (خسروپناه، ۱۳۸۲، ص ۳۳۵).

در یک دیدگاه جامع و کارکردگرا دعا یک الگوی شناختی است که با توجه به مفهوم و مضمون آن می‌تواند نگرش فرد را به خود، خدا، خلق و هستی تغییر دهد (پاندر، ۲۰۰۸). دعا در بازسازی شخصیت و شیوه زندگی فرد مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کند (جان، ۲۰۲۲). در واقع دعا متنی است که می‌آموزد، آگاه می‌کند، زیبایی و نیکی تلقین می‌کند و در یک کلمه تعلیم و تربیت می‌دهد. دعا یک نظام زندگی است؛ زیرا شامل نیازهای قلب و ذهن و بدن است که انعکاسی از کمال ایمان است، یعنی چیزی که در قلب باور شود، سپس شفاهی گفته شود و با اندام‌ها تمرین شود تا در زندگی انسان‌ها به یک روش آموزشی و تعلیم تبدیل شود (آریا^۳ و همکاران، ۲۰۲۲).

مجموعه تعالیم دینی و آموزه‌های تربیتی و دانش‌های الهی که در متون دعایی مطرح گردیده، در جهت پرداختن به دو اصل مهم «تربیت» و «تعلیم» و آموختن دانش و بینش براساس باورهای اسلامی است. این دعاها مکتب، مدرسه و انسان‌ساز است و جنبه اخلاقی و خودسازی دارد (مهدوی کنی، ۱۳۸۶، ص ۲۵). مکتب دعا یک حرکت تربیتی مؤثر و مدرسه روحی تکامل و تربیتی والا است که سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری را پوشش می‌دهد (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۰، ص ۴۷). دعا فقط تلفظ پاره‌ای کلمات و مراعات برخی آداب خاص نیست. حقیقت و روح دعا، توجه قلبی انسان به خداوند عالم است (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۱۹) که هدف تربیت نیز معطوف به اوست زیرا فطرت آدمی عاشق کمال مطلق (خداوند) است، منشأ تمام حرکات و سکانات و زحمات آدمیان همین عشق است و این حقیقت محرک تمام اعمال نوع انسانی است (امام خمینی، ۱۳۶۲، ص ۱۵۲).

از جمله ادعیه مأثوره، دعاهایی است که از ناحیه مقدسه حضرت مهدی (علیه‌السلام) نقل شده و یکی از مشهورترین آنها، دعایی است که با فراز: «اللهم ارزقنا توفیق الطاعة» آغاز می‌شود. این دعا را علما و محدثین بزرگی از جمله سیدبن طاووس (متوفی ۶۶۴ ق) صاحب کتاب

مهج الدعوات (ص ۲۹۴)؛ و شیخ تقی الدین کفعمی (متوفی ۹۰۵ ق) صاحب کتاب المصباح (ص ۲۸۰)، و کتاب بلدالامین (ص ۳۴۹) ذکر کرده‌اند.

این دعا در سنانه بزرگ تربیتی است که از سالکان کوی یار و راهروان راه انتظار دستگیری و تا رسیدن به مقصد و نیل به مقصود همراهی می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۰) و سرشار از مفاهیم عالی و مضامین عمیق اخلاقی و تربیتی است که گویی حضرت حجت علیه السلام آمال و آرزوهای خویش را برای برپایی جامعه آرمانی مهدوی علیه السلام که خداوند تحقق آن را نوید داده است، در لباس دعا برای منتظران حقیقی بازگو کرده و تصویری روشن از آن ارائه نموده است. هر فرازی از این دعا اشاره به صفت و فضیلتی دارد که مناسب حال تعدادی از یاران آن حضرت بوده و آراستگی به آن فضیلت، شایسته آنان می‌باشد. از این رو «مهدویت علیه السلام و تربیت از دو منظر، دارای ارتباطی نزدیک و عمیق با یکدیگر می‌باشند: از یک سو، تربیت صحیح و پرورش نیروهای معتقد به مهدویت، زمینه تسریع قیام امام زمان علیه السلام را فراهم می‌آورد و از سوی دیگر، براساس روایات منقول از پیامبر صلی الله علیه و آله، با ظهور مهدی علیه السلام تربیت الهی و معنوی به بالاترین سطح خود می‌رسد (احسانی، ۱۳۹۰، ص ۷۶).

دعای امام زمان علیه السلام درس جامع خداشناسی و انسان‌شناسی و رابطه انسان و خدا و خلق و خلقت را در خود جای داده است. لذا برنامه تربیتی ایشان مانند سایر ائمه معصومین علیهم السلام در راستای نیل به تربیت حقیقی و با توجه به مبانی و اهداف تربیت و با تکیه بر آموزه‌های وحیانی و بر پایه شناخت کامل انسان در همه ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری انسان‌ها دنبال می‌شود.

همان‌طور که اشاره شد دعای امام زمان علیه السلام، دعایی است که شامل مطالب ارزشمند تربیتی در ابعاد گوناگون است که مورد توجه بزرگان دینی بوده است؛ اما تاکنون پژوهشی جامع و علمی، برای ارائه برنامه تربیتی مطلوب مبتنی بر این دعا صورت نگرفته است. بنابراین پژوهش حاضر در تلاش است با واکاوی مضامین موجود در فرازهای دعای «اللهم ارزقنا توفیق الطاعة» به این پرسش پاسخ دهد که چه مضامین روان‌شناختی و تربیتی در این دعا نهفته است که منجر به تربیت و سعادت انسان می‌شود؟ برنامه تربیتی معرفی شده در این دعا می‌تواند برای ارائه مسیر عبودیت و بندگی به منتظران واقعی جامعه مطلوب مهدوی علیه السلام عرضه شود.

۲. پیشینه پژوهش

در باب دعا و تأثیر آن در تربیت از ابعاد گوناگون، پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ از جمله:

۱. یافته‌های مقاله سبحانی‌نیا (۱۳۹۰) با عنوان «آثار تربیتی و روان‌شناختی دعا» حاکی از آن است که مکتب دعا به‌عنوان یک حرکت تربیتی مؤثر، سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری را پوشش می‌دهد و در هر حوزه آثاری شگرف بر جای می‌گذارد.

۲. موسوی‌نسب و مطهری (۱۳۹۲) در پژوهش «برداشت‌های تربیتی دعای سلامتی امام زمان علیه السلام» به برداشت‌های تربیتی در حوزه شناختی، گرایشی و رفتاری پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که در راستای تربیت انسان‌های منتظر و زمینه‌ساز برای ظهور، تربیت باید الهی و ولایی، و بر پایه دلیل و حجت و نیز شناخت محور و محبت محور همگام با مسئولیت‌پذیری باشد.

۳. حسینی زیدی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی عناصر سه‌گانه فکری، شکلی و ساختاری در دعای عصر غیبت» به بیان محورهای مهم دعا در هریک از عناصر پرداخته و در عنصر شکلی مباحث محاوره، عاطفه، تصویر و موسیقی در دعا؛ و در عنصر ساختاری دو محور عمودی و افقی را مورد بحث قرار داده‌اند.

۴. اسماعیلی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «پیامدهای روان‌شناختی و تربیتی تجربه دعا و مناجات در قرآن» به این نتیجه رسیده‌اند که دعاها مورد بحث از نظر روان‌شناختی، در بردارنده مفاهیمی چون خودشناسی، امیدواری و خود ارزشمندی، آرامش روان، سلامت عاطفی هستند.

و همچنین بر دعای مورد نظر شروحنی نوشته شده است که از جمله شرح‌های فارسی، شرح آیت‌الله جوادی آملی در کتاب «امام مهدی علیه السلام موجود موعود»؛ و شرح نیلی‌پور، با عنوان «گل‌واژه‌های اخلاق در نیایش امام زمان علیه السلام»؛ و شرح محمدحسینی، با عنوان «خواسته‌های آسمانی»؛ و شرح مختصری از آن، نوشته حداد با عنوان «سیری در کلام معصوم علیه السلام» است؛ اما پژوهش مستقلی در راستای اهداف تربیتی آن صورت نگرفته است.

مرور ادبیات تحقیق نشان داد که به بررسی اهداف و آموزه‌های تربیتی در دعاها به صورت کلی و دعای سلامتی امام زمان علیه السلام و دعای عصر غیبت پرداخته شده است اما بررسی این اهداف و پیامدها در دعای امام زمان علیه السلام تاکنون انجام نشده است، از این رو در پژوهش حاضر سعی بر آن است که اهداف و پیامدهای روان‌شناختی و تربیتی دعای امام زمان علیه السلام مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کیفی می‌باشد. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهایی را که آشکار یا پنهان هستند، به صورت محتوای آشکار می‌آزماید (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰، ص ۲۱). بدین ترتیب که برای تفسیر ذهنی داده‌های متنی در دعای مذکور، فرآیند نظام‌مند کدها و شناسایی مضامین و الگوها صورت گرفته است. جامعه پژوهش کل متن دعای امام زمان علیه السلام و شرح دعا در کتاب امام مهدی علیه السلام موجود موعود (جوادی آملی، ۱۳۸۸) بود که برای پاسخ به سؤال پژوهش تمامی فرازهای دعا، مورد مطالعه تحلیلی قرار گرفت و عبارات مرتبط با موضوع فیش برداری شد. سپس فیش‌ها کدگذاری و دسته‌بندی شدند و محتوای آنها سازمان‌دهی شد و موارد به دست آمده تحت عنوان عرصه‌های اهداف تربیتی، در جداول مربوطه قرار گرفت. سپس، از طریق باهم‌نگری و جمع‌بندی مؤلفه‌های مذکور، ۱۰ مؤلفه اصلی در باب ابعاد تربیتی و ۹ مؤلفه در باب ابعاد روان‌شناختی دعا به دست آمد. به منظور اعتبارسنجی یافته‌های پژوهش، جزئیات مربوط به داده‌ها و چگونگی تفسیرها و تحلیل‌های صورت گرفته در فرآیند پژوهش توسط ۵ تن از استادان و پژوهشگران حوزه تربیت دینی مرور و بازبینی شدند، و از نظر آنها در مورد صحت و کیفیت مراحل گوناگون پژوهش استفاده شد.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. سوال اول: ابعاد تربیتی دعای امام زمان علیه السلام در چهار عرصه ارتباطی کدامند؟

برای پاسخ به این سوال ابتدا عبارات معنایی دعا، شناسایی و مؤلفه‌های اولیه استخراج شدند که در جدول ۱ قابل مشاهده است:

جدول ۱: مؤلفه‌های تربیتی اولیه استخراج شده دعای امام زمان علیه السلام

گزاره‌ها	مفاهیم
۱. اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا تَوْفِيقَ الطَّاعَةِ	توفیق طاعت و بندگی
۲. وَبُعْدَ الْمَعْصِيَةِ	دوری از معصیت
۳. وَصِدْقَ النَّيِّ	نیت خالص
۴. وَعِزِّ زَانِ الْحُرْمَةِ	شناخت محرمات
۵. وَأَكْرَمُنَا بِالْهُدَى وَالْإِسْتِقَامَةِ	درخواست هدایت و استقامت
۶. وَسَدِّدْ أَلْسِنَتَنَا بِالصَّوَابِ وَالْحِكْمَةِ	راستگویی در سخن، سخن حکیمانه
۷. وَأَمْلَأْ قُلُوبَنَا بِالْعِلْمِ وَالْمَعْرِفَةِ	کسب علم و کسب معرفت
۸. وَطَهِّرْ بَطُونَنَا مِنَ الْحَرَامِ وَالشَّبَهَةِ	پرهیز از مال حرام و درآمد شبهه‌ناک
۹. وَاكْفُفْ أَيْدِيَنَا عَنِ الظُّلْمِ وَالسَّرِقَةِ	دوری از ظلم و ستم، دوری از سرقت
۱۰. وَاغْضُضْ أَبْصَارَنَا عَنِ الْفُجُورِ وَالْخِيَانَةِ	چشم بستن بر فجور، پرهیز از خیانت
۱۱. وَاسْدُدْ أَسْأَعَنَا عَنِ اللَّغْوِ وَالْغِيْبَةِ	دوری از شنیدن لغو، دوری از غیبت
۱۲. وَتَفَضَّلْ عَلَيَّ عَلَمَانَا بِالزُّهْدِ وَالنَّصِيحَةِ	زهد عالمان، خیرخواهی عالمان
۱۳. وَعَلَى الْمُتَعَلِّمِينَ بِالْجُهْدِ وَالرَّغْبَةِ	تلاش در علم‌اندوزی، رغبت در کسب علم
۱۴. وَعَلَى الْمُسْتَمْعِينَ بِالْإِتِّبَاعِ وَالْمَوْعِظَةِ	تبعیت مستمعان، پندپذیری مردم
۱۵. وَعَلَى مَرْضَى الْمُسْلِمِينَ بِالشِّفَاءِ وَالرَّاحَةِ	شفا و آرامش بیماران، ارتقای سطح بهداشت عمومی
۱۶. وَعَلَى مَوْتَاهُمْ بِالرَّأْفَةِ وَالرَّحْمَةِ	طلب رافت و رحمت برای اموات

۱۷	وَعَلَى مَشَايِنَا بِالْوَقَارِ وَالسَّكِينَةِ	متانت کهنسالان، آرامش جسمی و روحی
۱۸	وَعَلَى الشَّبَابِ بِالْإِنَابَةِ وَالتَّوْبَةِ	توجه تام به خدا، توبه جوان
۱۹	وَعَلَى النِّسَاءِ بِالْحَيَاءِ وَالْعِفَّةِ	حیا و عفت زنان
۲۰	وَعَلَى الْأَغْنِيَاءِ بِالتَّوَّاضِعِ وَالسَّعَةِ	تواضع ثروتمندان، گشاده‌دستی
۲۱	وَعَلَى الْفُقَرَاءِ بِالصَّبْرِ وَالْقَنَاعَةِ	صبر فقیران، قناعت
۲۲	وَعَلَى الْغُرَاةِ بِالنَّصْرِ وَالْعَلَبَةِ	پیروزی و برتری نیروی نظامی
۲۳	وَعَلَى الْأَسْرَاءِ بِالْخُلَاصِ وَالرَّاحَةِ	آزادی و راحتی اسیران
۲۴	وَعَلَى الْأُمَرَاءِ بِالْعَدْلِ وَالشَّفَقَةِ	عدالت و دلسوزی حاکمان
۲۵	وَعَلَى الرَّعِيَةِ بِالْإِنْصَافِ وَحُسْنِ السَّرِيرَةِ	انصاف و عدالت در برابر مردم و حکومت، رفتار نیکو
۲۶	وَبَارِكْ لِلْحُجَّاجِ وَالزُّوَّارِ فِي الزَّادِ وَالنَّفَقَةِ	تأکید بر مساله حج، تسهیل در امکانات سفر حج
۲۷	وَأَقْضِ مَا أَوْجَبْتَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ	ایجاد زمینه لازم برای اعمال، توفیق اتمام حج
۲۸	بِفَضْلِكَ وَرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ	فضل و رحمت و مهربانی خداوند

یافته‌ها نشان داد که مؤلفه‌های تربیتی دعای امام زمان علیه السلام متنوع و در ابعاد گوناگون هستند. از طریق جمع‌بندی مؤلفه‌های استخراج‌شده، در مجموع، ۴ عرصه اصلی، ۱۰ بعد تربیتی و ۴۳ مفهوم (هدف) تربیتی ارائه گردید که در جدول ۲ قابل مشاهده است:

جدول ۲: اهداف تربیتی استخراج‌شده دعای امام زمان علیه السلام در عرصه‌های چهارگانه ارتباط

عرصه‌های ارتباط	ابعاد تربیتی	مفاهیم (اهداف)
ارتباط با خداوند (خداشناسی)	بعد اعتقادی	توفیق بندگی خداوند ۱
		شناخت محرمات ۴
		درخواست هدایت و استقامت ۵
		توجه تام به خدا و بازگشت از گناه به سوی او ۱۸
		اعتقاد به معاد و زندگی اخروی ۱۶
		باور به فضل و رحمت و مهربانی خداوند ۲۸
	بعد عبادی	طاعت و بندگی خداوند ۱
		دوری از معصیت ۲
		نیت خالص ۳
		زهد و پارسایی ۱۲
		تأکید بر مساله حج ۲۶
		راست‌گویی در سخن ۶
ارتباط با خویش‌ن (خودشناسی)	بعد اخلاقی	متانت و آرامش جسمی و روحی ۱۷
		دوری از شنیدن لغو ۱۱
		رفتار نیکو ۲۵
		سخن حکیمانه ۶
	بعد علمی	کسب علم و کسب معرفت ۷
		تلاش در علم‌اندوزی ۱۳
		رغبت در کسب علم ۱۳
		پرهیز از مال حرام و درآمد شبهه‌ناک ۸
ارتباط با خلق (هستی‌شناسی)	بعد اجتماعی	صبر فقیران ۲۱
		دوری از ظلم و ستم ۹
		دوری از سرقت ۹
		چشم‌پست بر فجور ۱۰
		پرهیز از خیانت ۱۰
		دوری از غیبت ۱۱
		حیا و عفت زنان ۱۹

		انصاف و عدالت در برابر مردم ۲۵
		دوری از حب و بغض ۲۵
		شفا و آرامش بیماران ۱۵
		ارتقای سطح بهداشت عمومی ۱۵
		طلب رافت و رحمت برای اموات ۱۶
	بعد علمی - فرهنگی	زهد و پارسایی عالمان ۱۲
		خیبرخواهی عالمان ۱۲
		تبیین مستمعان ۱۴
		پندپذیری مردم ۱۴
	بعد اقتصادی	تواضع ثروتمندان ۲۰
		گشاده دستی نسبت به دیگران ۲۰
		تسهیل در امکانات سفر حج ۲۶
		ایجاد زمینه لازم برای اعمال و اتمام حج ۲۷
	بعد سیاسی	پیروزی و برتری نیروی نظام ۲۲
		آزادی و راحتی اسیران ۲۳
		عدالت و دلسوزی حاکمان ۲۴
ارتباط با خلقت	بهره‌برداری صحیح از طبیعت	شناخت امکانات ۲۶ / ۲۵
		قناعت و استفاده صحیح از امکانات ۲۱

با توجه به مفاهیم ارائه شده در دعا می‌توان گفت: هدف اصلی متون دینی و از جمله ادعیه که از بزرگان دین بر جای مانده است، سوق دادن آدمی به سوی رفتاری است که علاوه بر انعکاس بار ارزشی آن در روح و روان انسان، براساس مصلحت‌های فردی و اجتماعی، تحقق خارجی یابد و علاوه بر احساس رضایت درونی و روحی، با واقعیات زندگی اجتماعی نیز منطبق باشد.

بدین منظور «اولین کار برای آغاز حرکت تکاملی انسان این است که او را از غفلت بیرون بیاورند» (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۷۲) و شناخت و معرفت او را در رابطه با خدای خود، خویشن خود و عالم هستی؛ و مسئولیتی که در قبال آنها دارد، بیفزایند. بنابراین می‌توان اهداف تربیتی دعای مذکور را در سه عرصه خداشناسی (ارتباط با خداوند)، خودشناسی (ارتباط با خویشن) و هستی‌شناسی (ارتباط با خلق و خلقت) مورد واکاوی قرار داد.

۴-۱-۱. ارتباط با خداوند (خداشناسی)

حضرت علی علیه السلام می‌فرمایند: «أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَةُ» «معرفت خدا سرآغاز تدین است» (نهج البلاغه، خطبه ۱). معرفت و شناخت خداوند در شکل‌گیری شخصیت انسان و تعیین نظام رفتاری و منش او نقشی سازنده دارد. دست یافتن به تکامل نهایی و تقرب به ذات باری تعالی و نیز تخلّق به اخلاق الهی، در گرو شناخت و معرفت خداوند است؛ و گسترش چنین معرفتی در میان مردم از اصلی‌ترین اهداف تربیتی حکومت مهدوی علیه السلام است که در دو بخش اعتقادی و عبادی به منصه ظهور می‌رسد و حضرت آثار و ابعاد آن را به زبان دعا، در موارد زیر برشمرده است:

اولین هدف، توحیدباوری و توفیق بندگی است که در آغاز دعای حضرت علیه السلام آمده است: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا تَوْفِيقَ الطَّاعَةِ»؛ (خدایا! توفیق اطاعت را رزق و روزی ما گردان). این همان نگرش توحیدی است که بندگی و طاعت خداوند را همچون دیگر خصال نیک، از روزی‌های معنوی می‌داند که مانند رزق و روزی مادی، و چه بسا مهم‌تر از آن، همواره مورد نیاز انسان است و دوام آن موجب ادامه حیات معنوی گردد. حضرت علیه السلام، هم رزق طاعت و بندگی؛ و هم توفیق چنین فرمانبری را برای خود و تمامی مؤمنان راستین، از خدای سبحان می‌خواهد و شرط بهره‌گیری از روزی‌های معنوی را توفیق می‌داند. حضرت علی علیه السلام فرمودند: «توفیق عنایت الهی است، توفیق نخستین نعمت است، توفیق سرلوحه سعادت و رستگاری، و سر سلسله اصلاح و برترین عمل است، و هیچ رهبر و راهنمایی برتر از توفیق نیست و هیچ نعمتی ارجمندتر از نعمت توفیق نیست» (محمّدی ری‌شهری، ۱۳۸۸، ج ۱۰، ص ۵۹۰ و ۵۹۱).

بنابراین آغاز دعای حضرت هم توحید ربوبی را در بر می‌گیرد و هم توحید در استعانت را. بدین معنی که انسان مؤمن پس از باور به

ربوبیت توحیدی، موحدانه به درگاه خداوند پناه برده و توفیق یافتن جهت برخورداری از رزق بندگی را از او طلب می‌کند.

دومین هدف که حضرت حجت علیه السلام، توفیق دست یافتن به آن را برای یاران حقیقی خود، از خداوند طلب می‌کند، «دوری از معصیت» است. «اللهم ارزقنا بُعد المعصية» زیرا گناهان، موانع مسیر حرکت به سوی خدا و مهم‌ترین عامل سقوط انسان‌اند، از این‌رو مؤمن حقیقی باید ضمن درخواست توفیق الهی در ترک گناهان، سعی بلیغ خویش را در تحقق چنین صفتی به کار گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۱) و یقیناً تربیت‌یافتگان جامعه مهدوی علیه السلام متخلق به چنین صفتی هستند.

نشان دیگر مومن، نیت خالصانه است. نیت، عبارت است از انگیزه آگاهانه که در تحقق فعل تأثیر دارد. انسان تربیت‌شده در مکتب مهدویت علیه السلام، با اصلاح انگیزه اعمال (نیت) و خلوص هر چه بیشتر از هر شائبه شرک و ریا، وظیفه بندگی را به نیکی به جا می‌آورد. از این‌رو در ادامه دعا آمده است: «اللهم ارزقنا [و صدق النية]».

از دیگر ارکان ایمان، شناخت و معرفت است. آفریدگار انسان وجود او را به نیروی شناخت و آگاهی تجهیز فرموده است تا از طریق آن به کشف و شناسایی خود و خالق خویش، همچنین شناخت عوامل و موانع دستیابی به سعادت نائل شود. بنابراین شناخت محرمات الهی از مواردی است که مورد توجه امام علیه السلام در این دعا قرار گرفته و از خداوند خواسته است تا مؤمنان واقعی بدین صفت آراسته باشند؛ «اللهم ارزقنا [و عرفان الحرمة]» (پروردگارا شناخت محرمات را روزی ما گردان). زیرا «ترک معاصی، شذنی نیست مگر با شناخت چیزهایی که خداوند سبحان با حکمت بالغه‌اش بر بندگانش حرام کرده است» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۱).

درخواست هدایت و استقامت در مسیر هدایت خواسته دیگر حضرت علیه السلام برای بشریت است که می‌فرماید: «و أكرمنا بالهدى و إستقامة» (و ما را به نعمت هدایت و پایداری ورزیدن گرامی دار). ایشان باور دارد آنچه مایه کرامت آدمی است، هدایت یافتن به نور دین الهی و حفظ تقوا است. و از آنجاکه ممکن است افرادی، پس از بهره‌مندی از هدایت الهی؛ از سر غفلت و روی آوردن به هواهای نفسانی، از مسیر هدایت به بیراهه ضلالت افتند، ایشان برای هدایت‌شدگان آرزو می‌کنند تا در مسیر هدایتی که بدان رهنمون شده‌اند استقامت ورزند. امام عصر علیه السلام در فرازهای دیگری از دعا، برای برخی از گروه‌ها و افراد جامعه، به جهت اهمیت موضوع، تقوایی خاص آرزو می‌کنند؛ از جمله برای جوانان، که می‌فرماید: «و عَلَى الشَّبَابِ بِالْإِنَابَةِ وَ التَّوْبَةِ» (بر جوانان بازگشت و توبه تفضل نما).

دوره جوانی از حساس‌ترین دوره‌های زندگی بشری است و نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت فرد ایفا می‌کند. از طرفی، جوانان به‌عنوان دارایی اصلی هر جامعه و معماران آینده آن به حساب می‌آیند. جسارت و بی‌باکی جوانان، آنها را مستعد انحراف و سرکشی می‌کند؛ بنابراین، آنها باید تلاش کنند تا از طریق توبه و انابه به جوهره پاک خود بازگردند و با مراقبت دائمی و نیروی تقوا به آغوش پرمهر خالق خود پناه ببرند. امام عصر علیه السلام برای جوانان چنین داروی روح‌بخشی را از پروردگار طلب می‌کند و انابه و توبه را برای آنان طلب می‌کند، و بی‌شک جوانان عصر ظهور تربیت‌شدگان این مکتب هستند.

حضرت علیه السلام در فراز دیگری، سخن از تقوای علماء و دانشمندان به میان می‌آوردند: «و عَلَى عُلَمَائِنَا بِالزُّهْدِ وَ النَّصِيحَةِ» (و بر دانشمندانمان با زهد و نصیحت تفضل فرما). کسب علوم و معارف برای رسیدن به مراحل بالای هدایت مورد تأیید ادیان الهی است، اما در بینش دینی هیچ تضمینی وجود ندارد که انسان عالم، هدایت هم شده باشد. علم و دانش به‌عنوان یک ابزار در صورتی می‌تواند ما را در فرآیند رشد و هدایت یاری کند که استفاده از آن جهت‌گیری ارزشی پیدا کند و کسب آن انگیزه الهی داشته باشد؛ و همچنین نیاز آدمی را برای رسیدن به قرب الهی تأمین کند. بدین جهت است که امام زمان علیه السلام برای دانشمندان تخلق به دو صفت زهد و نصیحت را آرزو می‌کند.

کسی که محبت دنیا در دلش نباشد در او حکمت جاری می‌شود. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «به‌وسیله زهد است که حکمت به بار می‌نشیند» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۰۰). شخص زاهد به دنبال لذت و آرامش حقیقی است و به دنیا به چشم حقارت می‌نگرد و گرایش او به امور دنیوی تنها برای خدمت به خدا و خلق است. رغبت و اشتیاق به امور دنیوی از مهم‌ترین مصیبت دانشمندان محسوب می‌شود؛ بنابراین ضروری است که آنان جوهر زهد و بی‌تفاوتی نسبت به دنیا را در خود پرورش دهند و دنیا را تنها به‌خاطر آخرت بخواهند و در عین حال برای مصلحت مردم تلاش کنند.

یکی دیگر از اهداف تربیتی در بعد خداشناسی، عبادت است. عبادت خالصانه باعث از بین رفتن منیت و خودخواهی می‌شود.

از اهداف مهم حکومت مهدوی علیه السلام فراخواندن انسان‌ها به عبادت خالصانه و شست‌وشوی خویش در زلال بندگی است. فرازهایی چند از دعای حضرت ولی عصر با هدف جاری ساختن روح بندگی و عبادت، طهارت و پاکی و استواری را برای اعضا و جوارح مؤمنان از خداوند درخواست می‌کند و دور شدن آنها را از کفر و ناسپاسی آرزو می‌کند و در فراز پایانی دعا می‌فرماید: «وَبَارِكْ لِلْحُجَّاجِ وَالزُّوَّارِ فِي الزَّادِ وَ النَّفَقَةِ وَأَقْضِ مَا أُوجِبْتَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ بِفَضْلِكَ وَرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (خداوندا به حاجیان و زوار در توشه و هزینه برکت ده و به فضل و رحمت خود آنچه را بر آنها واجب کردی از حج و عمره به انجام رسان!) و این‌گونه با تأکید بر مسئله حج و عمره خبر از اهمیت والای این برنامه عبادی سیاسی می‌دهد. تا آنجا که فراهم آوردن امکانات سفر حج و عمره و تسهیل در انجام آن را که حقیقتاً نمادی مجسم از معارف دینی و اعمال عبادی اسلام و نشانی از اقتدار حکومت الهی است، از خداوند طلب می‌کند.

۴-۱-۲. ارتباط با خویشتن (خودشناسی)

شناخت آدمی نسبت به خویشتن و جایگاه خود در عالم هستی اولین سوال فطرت هر انسانی است. قرآن کریم در مواضع گوناگون با طرح سؤالاتی، انسان را به مطالعه و شناخت خود فرا خوانده است؛ از جمله: «آیا پنداشته‌اید شما را بیهوده آفریده‌ایم؟» (مؤمنون / ۱۱۵) «آیا انسان تصور می‌کند او را رها کرده‌ایم؟» (قیامت / ۳۶) «آیا انسان خیال می‌کند آزمایش نمی‌کنیم؟» (عنکبوت / ۲) خودشناسی پلی است به سوی خداشناسی (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۶۲). چنانکه حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» (ری شهری، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۱۵۴) (هر کس خویشتن را بشناسد به شناخت خدای خویش نائل می‌شود) یعنی کسی که نفس خود را در اثر رفع موانع و حجاب‌های درونی و بیرونی شناخت، خدا را مشاهده خواهد کرد و بر حاکمیت او واقف خواهد شد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۰).

از نظر اسلام انسان دارای ابعاد وجودی مختلفی است و هریک از این ابعاد واجد توانایی‌ها و گرایش‌های مختلفی است و شامل جنبه‌های شناختی، گرایشی و عاطفی می‌شود. آموزه‌های تربیتی اسلام برای همه جنبه‌های زندگی بشر برنامه اصولی دارد و هیچ موضوعی از آیین و روش آن خارج نیست (باقری، ۱۳۹۸). حضرت ولی عصر علیه السلام در لابلای دعا به همه ابعاد وجودی انسان نظر داشته و برای هریک از آنها برنامه تربیتی خاصی را در قالب دعا در نظر گرفته است:

در نگاه اسلام انسان موجودی شریف و محترم است. چنانکه در قرآن کریم آمده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَحْشِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء، ۷۰). خداوند در این آیه در مقام امتنان بیان می‌کند که چگونه به واسطه بخشیدن قوه تعقل به انسان و مسخر کردن خشکی و دریا و دست یافتن بر روزی‌های پاک، او را بر سایر مخلوقات برتری داده و کرامت بخشیده است.

آدمی با شناخت این واقعیت دیگر دست به پلیدی و ظلم و ستم نمی‌زند و مانع ظلم و تجاوز دیگران در حوزه‌های مختلف زندگی می‌شود. امام زمان علیه السلام به این جنبه تربیتی توجه نموده و از خداوند کرامت و عزت را برای همگان درخواست می‌نماید: «وَأَكْرَمْنَا بِالْهُدَى وَالْإِسْتِقَامَةِ». و شایسته است که مؤمنان عصر انتظار و عصر ظهور متخلق به چنین صفتی باشند. آیت‌الله جوادی آملی در شرح این فراز از دعا می‌فرماید: «انسانی که در انتظار کریم‌ترین انسان‌های عصرش به سر می‌برد، بایسته است که از خداوند کریم اعطا و ازدیاد و حفظ کرامت خود را در اسباب کرامت طلب کند و خویش هم در تحقق آن خواسته از پای ننشیند» (۱۳۸۸، ص ۲۰۱).

یکی از مهم‌ترین اهداف تربیتی اسلام، در خصوص ارتباط فرد با خود، پرورش و تعالی اندیشه است. انسان با توانایی برگرفته از عقل و اندیشه به کنه و عمق دین پی می‌برد و در سایه آن به شناخت خود و شناخت خداوند و در نهایت به قرب الهی دست می‌یابد.

حضرت ولی عصر علیه السلام در فرازی از دعای خویش می‌فرماید: «وَأَمْلَأْ قُلُوبَنَا بِالْعِلْمِ وَالْمَعْرِفَةِ» (و دل ما را از دانش و معرفت سرشار کن). کسب علم و معرفت از اهداف انبیاء الهی است، چنانکه در قرآن آمده است: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه، ۲) (اوست که در میان قوم بی‌کتاب [عرب] پیامبری از میان خودشان برانگیخت که آیات او را بر آنان می‌خواند و پاکیزه‌شان می‌دارد، به آنان کتاب و حکمت می‌آموزد).

بنابراین امام علیه السلام اکتساب علم و خارج شدن از جهالت را نشانه انسان‌های مؤمن در جامعه آرمانی خویش دانسته و در کنار تلاش در جهت کسب علم حصولی، تهذیب دل برای ادراک حقایق را نیز آرزو کرده است. معرفت اخصّ از علم است و اگر علم با معرفت همراه نشود به دلیل نبودن ملاکی برای ارزیابی خیر و شر در دست انسان جاهل، دچار لغزش شده و به ناپاکی و پلیدی بگراید و چه بسا به پیروی از ظنّ و گمان روی آورده و در گزینش اعتقادات ضعیف عمل کند.

فرد یا جامعه جاهل نمی‌تواند زمینه‌ساز ظهور امامی باشد که گنجینه دانش الهی است. برای دستیابی به آخرین پیشرفت‌های علمی و فکری و همچنین تولید دانش و اندیشه، رهجویان علم علاوه بر تلاش بی‌وقفه، به انگیزه و رغبت قابل توجهی نیاز دارند. انگیزه و میل ذاتی مبتنی بر شناخت و اراده، از عوامل محوری تعیین‌کننده رفتار انسان هستند؛ بدون چنین رغبتی، تلاش‌های بی‌وقفه به سستی می‌گراید و در نهایت متوقف می‌شود.

یکی دیگر از اهداف تربیتی حضرت ولی عصر علیه السلام، آراستگی انسان‌ها به صفت وقار و بردباری و متانت است. به ویژه کهنسالانی که کوله‌باری از تجارب زندگی هستند و نقش مهمی در تربیت نسل‌های بعد ایفا می‌کنند. اگر آنان به این صفات آراسته شوند، سبک‌سری، شتاب‌زدگی و ابتدال از جامعه رخ برمی‌بندد. امام زمان علیه السلام در این باره دست به درگاه خداوند بالا برده و برای کهنسالان جامعه آرمانی خویش در عصر انتظار و عصر ظهور این‌گونه دعا می‌فرماید: «وَعَلَى مَشَايَخِنَا بِالْوَقَارِ وَالسَّكِينَةِ» (بر پیرمردان وقار و آرامش ببخش).

بر کهنسالان شایسته و سزاوار است که در اندیشه و عمل، متانت خویش را حفظ کنند و هنگام خشم یا هر زمینه تحریکی دیگر که باعث تشویش خاطر و بی‌ثباتی در رفتار و گفتار می‌شود، از هر عملی که از قدر آنها بکاهد و جایگاهشان را پایین آورد پرهیزند تا جوانان بتوانند در تلاطم‌های زندگی به آنها پناه آورده و از اندوخته‌های ارزشمندشان بهره‌مند شوند.

امام زمان علیه السلام در چندین فراز از دعای خود به اهمیت تربیت اعضاء و جوارح و سلامت آنها از موانعی که آدمی را از تقرب الهی باز می‌دارد توجه نموده است؛ از جمله می‌فرماید: «وَطَهَّرْ بَطُونَنَا مِنَ الْخَرَامِ وَالشُّبْهَةِ» (شکم‌های ما را از حرام و شبهه پاک کن).

ارتزاق انسان و منبع تأمین آن در حفظ طهارت و تقوای او تأثیر بسزایی دارد. دوری از اموال و درآمدهای ناسالم و نامشروع که معمولاً نتیجه بی‌توجهی به خطوط قرمز احکام الهی و ظلم به دیگران است؛ و همچنین پرهیز از درآمدهایی که حلال بودن آنها مبهم و شبهه‌ناک است از نشانه‌های جامعه مهدوی علیه السلام است. زیرا چنین منابعی برای تأمین نیازهای آدمی، زمینه درآمدهای نامشروع را فراهم آورده و موجب از بین رفتن امنیت اقتصادی جامعه می‌شود.

و نیز می‌فرماید: «وَسَدِّدْ أَلْسِنَتَنَا بِالصَّوَابِ وَالْحُكْمَةِ» (زبان‌های ما را با سخن صواب و حکمت آمیز ببند). در کتب لغت «سد» فقط به معنای بستن نیست بلکه به معنای بستنی است که در آن، اصلاح همراه شود با استحکامی که در آن جای سوء استفاده نباشد (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۲۰۷) و صواب و حکمت از جمله آثار قول سدید می‌باشد.

زبان به عنوان مجرای عقل و اندیشه انسان عمل می‌کند؛ از این رو گفتار خوب و توجه دقیق به آن برای منتظران و جامعه عصر ظهور ضروری است. سزاوار است آنها به نیکی و درستی سخن بگویند و بیان خود را به سخنانی ناشایست و بی‌محتوا که حکمت و فایده‌ای ندارند آلوده نکنند. سخنی که حکیمانه نیست لغو است و مؤمنان از لغو پرهیز می‌کنند.

مراقبت و صیانت از چشم از دیگر صفات و وظایف مؤمنان عصر ظهور است. به تعبیر آیت‌الله جوادی آملی: «چشم‌های پاک، لایق نظاره بر جلوه‌های گوناگون جمال حق‌اند و دیدگان ناپاک سبب آلوده شدن قلب و محروم ماندن از رؤیت جلوه‌های نورانی حق می‌شوند» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۷) از این رو امام زمان علیه السلام در ادامه دعا می‌فرماید: «وَأَغْضُضْ أَبْصَارَنَا عَنِ الْفُجُورِ وَالْخِيَانَةِ» (و چشم ما را از فجور و خیانت بپوشان).

هنگامی که انسان نتواند مطابق با تقوا عمل کند و از اعتدال در رفتار خود غافل شود، گناه رخ می‌نماید و فجور پدیدار می‌شود. فجور چشم آن است که به چیزی بنگرد که مشاهده آن خلاف تقواست. کسانی که آرزومند دیدار آخرین ذخیره الهی هستند و می‌خواهند در جامعه‌ای نفس بکشند که باتقواترین بندگان خداوند هدایتگر آن است، دست به چنین فسقی نمی‌زنند و بر عهدی که در رابطه با چشمان خویش با خدا بسته‌اند عمل کرده، و در پنهان و ظاهر به آن خیانت نمی‌کنند.

از دیگر برخورداری‌های انسان، نعمت گوش است که بر گردن آدمی حقی دارد؛ و آن محافظت و مراقبت از گوش در برابر سخنان لغو و بیهوده و گناهانی چون غیبت است. خداوند در قرآن، آفرینش عالم وجود، از جمله انسان را مبتنی بر اهداف والای الهی دانسته و هر موجودی را عهده‌دار وظایفی کرده که با انجام آن، هدف والا محقق گردد؛ و انسان را از مشغول شدن به اموری که متناسب با هدف الهی نیست، برحذر داشته است. از این رو امام عصر علیه السلام نیز آدمی را از سرگرم شدن به اموری که در جهت تحقق اهداف الهی نیست پرهیز می‌دهد و او را از گفتن و شنیدن سخنان بیهوده و لغو منع می‌کند و می‌فرماید: «وَأَسَدُّ أَسْمَاعِنَا عَنِ اللَّغْوِ وَالْغِيبَةِ» (و گوش ما را از شنیدن سخن بیهوده و غیبت بر بند).

۴-۱-۳. ارتباط با خلق و خلقت (هستی‌شناسی)

در رویکرد تربیتی دینی، انسان با اینکه اشرف مخلوقات است و جهان مسخر اوست ولی در برابر تمامی موجودات و هم‌نوع خویش مسئولیت و وظایفی نیز دارد و بهره‌وری او از امکانات جهان یک طرفه و بی‌ضابطه و غیرمتعهدانه نیست؛ پس یکی از شاخصه‌های مهم تربیت اسلامی مسئولیت‌مداری است؛ در حالی که در دیگر فلسفه‌های تربیتی، اساس کار بر گرفتن است؛ نه داد و دهش. بدین جهت چپاول‌گری و رقابت و درگیری در آنها فراگیر است (کیلانی، ۱۳۹۴، ص ۱۸۴).

امام زمان علیه السلام در دعای خویش بر این جنبه از اهداف تربیتی نیز توجه کرده و به نقش و مسئولیت انسان در قبال جامعه پرداخته است، به‌طوری که برآوردن نیازهای اقتصادی، علمی و فناوری، سیاسی و فرهنگی از گزاره‌های مهم و مورد انتظار ایشان در دعای مذکور است. از جمله حضرت علیه السلام چنین تصویری را برای تلاشگران عرصه علم و دانش در جامعه آرمانی خویش ترسیم کرده و می‌فرماید: «وَعَلَى الْمُتَعَلِّمِينَ بِالْجُحْدِ وَالرَّغْبَةِ» (و بر طالبان علم تلاش بی‌وقفه و رغبت تفضل فرما). و در ادامه وظیفه کسانی که نه در زمره دانشمندان هستند و نه جزء طالبان علم؛ این‌گونه مشخص می‌کند: «وَعَلَى الْمُسْتَمِيعِينَ بِالْإِتِّبَاعِ وَالْمُؤَظَّةِ» (بر شنوندگان پیروی و پندگیری تفضل نما)؛ تا بفهماند اگر کسی جزء دو گروه مذکور نیست برای سعادت‌مندی راهی جز گوش سپردن و متابعت از راه‌شناسان ندارد. وظیفه خطیر این گروه، دو چیز است: اتباع و موعظه.

اقتضای اتباع، حرکت همراه با میل و اراده در پشت سر کسی یا چیزی است؛ خواه در عمل تابع او گردد یا در فکر و نظر. پس مهم‌ترین ویژگی اهل استماع آن است که از سر میل و رغبت در پی عالمان ربّانی که هدف و مقصد فرمان معصوم علیه السلام را می‌شناسند حرکت کرده و از مسیر هدایت او منحرف نشوند. واژه موعظه نیز به معنای هدایت کردن به سوی حق از راه پندهای مفید و اثرگذار است؛ ولی به قرینه لفظی و معنایی چنین فهمیده می‌شود که موعظه در اینجا به معنای «اتعاظ» یعنی پندپذیری و قبول ارشاد است. پس دومین ویژگی اهل استماع نیز آن است که قلب خویش را بر سخنان حکیمانه عالمان ربّانی که برگرفته از معارف ناب قرآن و عترت است می‌گشایند. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۸)

و همچنین حضرت حجت علیه السلام در ادامه دعا می‌فرماید: «وَأَكْفَفُ إِيْدِينَا عَنِ الظُّلْمِ وَالسَّرِقَةِ» (و دست ما را از ستمگری و دزدی بازدار). محافظت و بازداري دست از هرگونه ستم و دزدی، باعث حفظ جامعه از ناهنجاری و ناامنی شده. ستمگری، خواه ضایع کردن حقوق مادی باشد یا معنوی؛ حقوق الهی باشد یا حقوق مخلوقات و یا حقوق خویشان. و دزدی و تصاحب آگاهانه و مخفیانه چیزی که در اختیار دیگران است؛ خواه مادی باشد یا غیر مادی؛ به‌هرحال زینده جامعه مهدوی علیه السلام نیست. اهل انتظار و مردم عصر ظهور نه‌تنها هیچ‌گونه ستمی روا نمی‌دارند و حقوق دیگران را محترم می‌شمارند، هرگز هیچ حقی را از صاحب حقی به سرقت نمی‌برند.

ایشان برای زنان نیز این‌گونه طلب تقوا و صیانت از گناه می‌کنند: «وَعَلَى النِّسَاءِ بِالْحَيَاءِ وَالْعِفَّةِ» (بر زنان شرم و عفت تفضل کن). نراقی حیا را اعم از تقوا دانسته است زیرا تقوا اجتناب از گناهان شرعی است و حیا اعم است از این و اجتناب از آنچه عقل و عرف نیز زشت و ناپسند می‌دانند (نراقی، ۱۳۶۷، ص ۳۶۸).

زنان در سلامت و آراستگی جامعه به صفت پاکدامنی نقش مهمی دارند تا آنجا که پاک ماندن جوانان به حیا و عفت زنان در اجتماع وابسته است و اگر چه تفاوتی بین زن و مرد در مزین شدن به آن نیست اما بر زنان نیکوتر است «الْحَيَاءُ حَسَنٌ وَهُوَ مِنَ النِّسَاءِ أَحْسَنُ»

(الدیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۹۳).

امام علیه السلام در این فراز از دعا راه اصلاح جامعه را به مؤمنان نشان داده است و از زنان انتظار دارد که منشأ این تحول در اجتماع باشند. زیرا جامعه‌ای که گرفتار بی‌عفتی و شهوت‌رانی شده باشد، راه به خیر و صلاح نخواهد برد. نداشتن حیا و عفت آفت بزرگی است برای زنان امت مهدوی علیه السلام و آنان را که می‌توانند عامل سعادت فرد و جامعه باشند تبدیل به ابزاری برای به انحطاط کشیدن خود و جامعه می‌کند.

و اما ویژگی تربیت دینی از جنبه سیاسی - مدیریتی این است که قدرت، وسیله‌ای برای تحقق عدالت است. حاکمان و امیرانی که خود را پیشوای مردم قرار داده و به تدبیر امور مختلف در جامعه اسلامی می‌پردازند، قبل از هر چیز و بیشتر از دیگران باید به خودسازی و کنترل قوای شهوت و غضب خویش پرداخته و نگذارند میل به قدرت و مقام و ثروت، آنان را از مسیر عدالت خارج کرده و دست به ستمگری بزنند. بنابر این اصل که می‌گوید: «الْأَنَاسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِ» (الإربلی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۲۳۰) رفتار حاکمان بر رفتار آحاد جامعه اثر می‌گذارد و مردم بر طبق دین و عقاید حاکمانشان رفتار می‌نمایند. بنابراین توجه حاکمان و مسئولان به رعایت عدالت و رفتار به شفقت در زمینه تدبیر امور مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جامعه اسلامی بسیار اهمیت دارد. حضرت حجت علیه السلام به این جنبه از مسئولیت اجتماعی - سیاسی حاکمان اشاره کرده، می‌فرماید: «وَعَلَى الْأُمَرَاءِ بِالْعَدْلِ وَالشَّفَقَةِ» (بر حاکمان عدل و مهرورزی افضل کن).

در جامعه مهدوی علیه السلام یکایک افراد از مسئولیت‌های خود آگاهند و با دولتمردان و یکدیگر به شیوه منصفانه و انسانی برخورد می‌کنند و نقاط قوت را تقویت کرده و به اصلاح نابرابری‌های اجتماعی می‌پردازند و اگر حاکمان در حوزه‌های مختلف از اصول عدالت و عدالت غافل شوند، با همبستگی و انسجام در جامعه شرایط لازم را برای اصلاح دولتمردان فراهم می‌آورند. امام زمان علیه السلام چنین ویژگی‌هایی را برای عموم مردم آرزو کرده و می‌فرماید: «وَعَلَى الرَّعِيَّةِ بِالْإِنصَافِ وَحُسْنِ السَّيَرَةِ» (بر رعیت انصاف و خوش‌رفتاری، افضل نما).

در لغت انصاف به معنای اعطای حق و حقوق دیگران است «الْإِنصَافُ: إِعْطَاءُ الْحَقِّ» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۳۳۰) و منظور از «حسن سیره» رفتار نیکو و به دور از حب و بغض‌های بی‌پایه؛ و پیراسته از زشتی‌های اخلاقی است. اگرچه حسن سلوک در برابر یکدیگر وظیفه همه مسلمانان است اما در این عبارت به قرینه (و علی الأُمراء) و به کار بردن واژه (رعیة) استفاده می‌شود که حضرت در مقام بیان وظایف متقابل حکومت و امت اسلامی، چنین فرموده است. بدین ترتیب توجه به امکانات و توانایی‌های موجود و یاری‌دادن حکومت اسلامی برای حصول پیشرفت‌ها و رفع نواقص و کاستی‌های جامعه اسلامی از مصادیق عمل به این وظیفه است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۵).

حضرت حجت علیه السلام در زمینه مسئولیت اقتصادی علاوه بر اینکه به کسب درآمدهای سالم و پرهیز از اموال حرام و آلوده به شبهه توجه دارند وظایف آحاد جامعه را از ثروتمند و فقیر در قبال یکدیگر این‌گونه بیان می‌کنند: «وَعَلَى الْأَغْنِيَاءِ بِالتَّوَّاضُعِ وَالسَّعَةِ» (بر توانگران تواضع و وسعت در بخشش کرم نما).

در فرهنگ اسلامی ثروت‌اندوزی و تفاخر به آن مذموم شمرده شده است، به‌ویژه زمانی که هدف و مقصد قرار گیرد؛ و برعکس به انفاق از برخورداری‌های مالی، سفارش فراوان شده است. از این‌رو برای ثروتمندان در جامعه مهدوی علیه السلام دو صفت متصور است:

۱. تواضع و فروتنی که مانع افتادن آدمی در دام خود برتربینی و غفلت از لطف خداوند می‌شود و خطر ابتلا به آفت زیستن و اندیشیدن مانند فرعونیان را از بین می‌برد. چنین فرد ثروتمندی، توانمندی و تمکّن الهی را تنها دستاورد تلاش‌ها و استعدادهای خود نمی‌داند و تلاش می‌کند تا نفس خود را از درون و بیرون در حالت فروتنی و نیاز مطلق در برابر خداوند قرار دهد.

۲. توسعه بخشیدن: به این معنی که در کنار انجام وظایف دینی خود مانند پرداخت خمس و زکات؛ با شناخت نیازمندان، آنها را در رفع چالش‌ها و مشکلات زندگی کمک کرده و به شکرانه لطف بی‌کرانی که خداوند بر او داشته جهت استفاده بهتر از نعمت‌های الهی به دستگیری از ینوایان می‌پردازد.

و می‌فرماید: «وَعَلَى الْفُقَرَاءِ بِالصَّبْرِ وَالْقَنَاعَةِ» (بر فقیران صبر و قناعت عطا کن). قناعت به معنای مناعت طبع و خشنود بودن به داشته‌ها و تلاش در جهت گشایش در زندگی است؛ نه به معنای تنگ‌نظری و سخت‌گیری بر اهل و عیال. بنابراین وظیفه نیازمندان در جامعه اسلامی آن است که با آراستن خود به صفات صبر و قناعت، عزت نفس را حفظ کرده و از ذلت و خواری در برابر ثروتمندان دوری گزینند. صبر در زندگی اگر همراه با شناخت و آگاهی باشد باعث می‌شود فرد در برابر تنیدگی‌ها و سختی‌ها بردباری لازم را داشته باشد و در برخورد

با هیجانات و احساسات درونی توانمندتر باشد.

همچنین مدیریت اقتصادی در سطح حکومتی و فردی باید آن گونه باشد که مؤمنان در انجام مناسک عبادی - سیاسی حج دغدغه مالی و اقتصادی نداشته باشند و تمام هم و غم را را معطوف اعمال خالصانه و عبادانه خویش گردانند؛ و بدین جهت است که حضرت مهدی علیه السلام در آخرین فرازهای دعا از خداوند چنین طلب می کند: «وَبَارِكْ لِلْحَجَّاجِ وَالزَّوَّارِ بِالزَّادِ وَالنَّفَقَةِ وَاقْضِ مَا أُوجِبْتَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ». تلاش جهت دستیابی به توانایی ها و دستاوردهای دفاعی و نظامی به منظور محافظت از حدود و ثغور کیان اسلامی از وظایف حکومت و ملت اسلامی است. چنانکه آیات قرآن کریم نیز بر این آموزه دلالت دارد: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ» (انفال / ۶۰).

براساس احکام جهاد اسلامی، مؤمنان اگر متوجه هرگونه تهدیدی از جانب دشمن شدند، به نابرابری قوا توجه نکنند و چون بنیانی نفوذناپذیر در برابر دشمن حاضر شوند. خداوند رشادت این مردان دلیر را ارج نهاده و می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُورٌ، خدا کسانی را دوست می دارد که در راه او، در یک صف، چنان نبرد می کنند که گویی بنیادی پولادینند.» (صف / ۴) و این مبارزان اگر دین خدا را یاری رسانند، یاری و پیروزی الهی از راه رسیده و بر دشمنان غلبه می یابند. امام زمان علیه السلام نصرت الهی و برتری قدرتمندانه این مجاهدان را برای استقرار جامعه مهدوی علیه السلام آرزو کرده و می فرماید: «وَعَلَى الْعُزَّةِ بِالنَّصْرِ وَالْغَلْبَةِ» (بر جنگجویان یاری و پیروزی تفصل نما). و اگر در جریان نبرد کسانی به اسارت دشمن در آمده و برای افراشتن پرچم اسلام و تأمین آسایش و آرامش امت اسلامی، رنج زندان و دردهای آن را به جان خریده اند، حضرت علیه السلام این گونه آنان را مورد توجه قرار داده و برای رهایی شان دعا می فرماید: «وَعَلَى الْأُسْرَاءِ بِالْخَلَّاصِ وَالرَّاحَةِ» (بر اسیران رهایی و آسودگی کرم نما).

و در فراز دیگری از دعا امام علیه السلام برای بیماران مسلمان شفاء و خلاصی از درد آرزو کردند، چراکه عقل سالم در جسم سالم است. جامعه مهدوی علیه السلام باید جامعه ای با نشاط و سرزنده باشد. رخوت و کسالت و بیماری زینده مردمی که می خواهند آرزوی امامشان را برآورده سازند نیست پس یکایک افراد جامعه باید مراقب سلامت خود و دیگران باشند و با بهره گیری از امکانات روز دانش پزشکی در جهت ارتقاء بهداشت و سلامت بکوشند. امام می فرماید: «وَعَلَى مَرَضَى الْمُسْلِمِينَ بِالشِّفَاءِ وَالرَّاحَةِ» (و بر بیماران مسلمانان درمان و آسایش عنایت فرما).

۲-۴. سوال دوم: ابعاد روان شناختی مؤلفه های تربیتی دعای امام زمان علیه السلام کدامند؟

ابعاد روان شناختی دعای امام زمان علیه السلام در سه بعد شناختی با ۳ مفهوم اصلی ارتقای سطح معرفت الهی (خداشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت فردی (خودآگاهی و خودشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت اجتماعی؛ بعد عاطفی با ۳ مفهوم اصلی ارتقای نگرش مثبت نسبت به خداوند، ارتقای نگرش مثبت نسبت به خود، ارتقای نگرش مثبت نسبت به اجتماع و بعد رفتاری با ۳ مفهوم اصلی عمل به ارزش ها و اصول دینی، توسعه رفتار اخلاقی و توسعه مهارت های اجتماعی شناسایی و استخراج شد که در جدول شماره ۳ قابل مشاهده است:

جدول ۳: مؤلفه های تربیتی استخراج شده دعای امام زمان علیه السلام در ابعاد روان شناختی

ابعاد روان شناختی	مفاهیم اصلی	مفاهیم (اهداف) اولیه
شناختی	ارتقای سطح معرفت الهی (خداشناسی)	شناخت خدا، فهم عبادات و مناسک دینی، آگاهی از مفهوم طاعت، شناخت انواع طاعات، شناخت محرمات، فهم پیامد ترک طاعت، شناخت منابع هدایت، تشخیص حق و باطل
	ارتقاء سطح دانش و معرفت فردی (خودآگاهی و خودشناسی)	کسب علم و معرفت، شناخت عمیق از خود و اهداف زندگانی، شناخت راه های صحیح زندگی
	ارتقاء سطح دانش و معرفت اجتماعی	شناخت اهمیت توجه به خلق و خلقت، آموزش بر نوع دوستی و پرهیز از حسادت و طمع
عاطفی	ارتقای نگرش مثبت نسبت به خداوند	احساس نیاز به هدایت و طاعت، دریافت و فهم رحمت الهی، ایجاد خشوع و تسلیم در برابر خداوند، احساس نیاز به استغفار
	ارتقای نگرش مثبت نسبت به خود	رغبت در کسب علم، آرزوی تقوا، اراده، عدالت، علم، دوری از معصیت
	ارتقای نگرش مثبت نسبت به اجتماع	تقویت حس رحمت و محبت به دیگران، تقویت حس همدلی (درخواست شفا و آرامش بیماران، آزادی و راحتی اسیران، طلب رافت و رحمت برای اموات، خیرخواهی عالمان)، درک مسئولیت اجتماعی، نگرش مثبت به زندگی و دیگران

رفتاری	عمل به ارزش‌ها و اصول دینی و اخلاقی	توفیق طاعت و بندگی، عمل به دستورات دینی، دوری از معصیت، توبه، پرهیز از مال حرام و درآمد شبهه‌ناک، توفیق اتمام حج
	توسعه رفتار اخلاقی	نفع رساندن به خود و خلق، راستگویی در سخن، سخن حکیمانه، متانت، قناعت، تواضع، صبر، زهد، آرامش جسمی و روحی، پندپذیری، حیا و عفت، گشاده‌دستی، عدالت و دلسوزی، انصاف، دوری از سرقت، دوری از فجور، پرهیز از خیانت
	توسعه مهارت‌های اجتماعی	تعهد به خدمات اجتماعی، دوری از ظلم و ستم، تسهیل در امکانات سفر حج، ایجاد زمینه لازم برای اعمال حج، ایجاد محبت و همکاری

بدین ترتیب، تربیت مبتنی بر اسلام، مثلثی است که اضلاع آن رفتار، فرایندهای ذهنی (معرفت و شناخت) و تمایلات و انگیزه‌هاست (تاج‌الدین و پازارگادی، ۱۳۸۸، ص ۶). بنابراین بین رشد شناختی و رشد عاطفی و عملکرد نوعی هماهنگی وجود دارد و تحول هر یک می‌تواند تحول دیگری را به دنبال داشته باشد. به عبارت دیگر در برنامه تربیتی حضرت مهدی علیه السلام به تمام ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری توجه شده است. بعد شناختی آن بیانگر بینش انسان به خداوند و جهان هستی و کسب علم و شناخت محرمات است که براساس آن بینش‌های اعتقادی - عبادی شکل می‌گیرد. بعد عاطفی توجه به رفتار خود در کسب علم و خودسازی و همچنین گرایش و خیرخواهی نسبت به دیگر اقشار جامعه است. در بعد رفتاری مشتمل بر شیوه‌های رفتاری مومنان در سطح فردی و اجتماعی و در ابعاد گوناگون عبادی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی است.

۵. نتیجه‌گیری

بشر از آن روزگار که حیات را تجربه کرده تا الان، طعم لذت زندگی و حیات انسانی را نچشیده و وجود جامعه‌ای تمام‌عیار که عدل‌محور و حق‌گرا باشد، تجربه نکرده است. تجربه دنیای سراسر نشاط، همراه با عبودیت و بندگی خدا، تنها در سایه امامی که انسان کامل و خلیفه الهی است و تمامی حقیقت خود را برای اراده الهی خالص کرده، امکان‌پذیر است. جامعه جهانی در مسیر تکامل و نیل به جامعه مهدوی علیه السلام و تحقق وعده الهی در حال حرکت است و تحقق این وعده مستلزم زمینه‌سازی برای ظهور است و تربیت منتظران موعود با الهام از تعالیم و آموزه‌های دینی یکی از محوری‌ترین عامل در بحث زمینه‌سازی ظهور است. یکی از این آموزه‌های مهم، دعای اللهم ارزقنا توفیق الطاعة، از دعا‌های ارزشمند حضرت حجت علیه السلام می‌باشد که در پژوهش حاضر به بررسی ابعاد تربیتی و روان‌شناختی آن پرداخته شد.

در پاسخ به سوال اول تحقیق که به دنبال تحلیل ابعاد تربیتی دعای امام زمان علیه السلام بود، چهار مفهوم اصلی ارتباط با خداوند، ارتباط با خویشان، ارتباط با خلق و ارتباط با خلقت به عنوان عرصه‌های اهداف تربیتی دعا شناسایی شد. هر یک از این مفاهیم بیانگر برنامه‌های حکومت مهدوی علیه السلام و وظایف مؤمنان راستین در عصر انتظار و ظهور است و مراتب کمالی و نهایی فضائل یادشده با تدبیر آن حضرت و در حکومت الهی ایشان به بار خواهد نشست. بدین جهت مسئولان نظام تربیتی باید آنها را مورد توجه قرار دهند. البته قابل ذکر است که گرد آمدن همه این اوصاف در یک فرد دشوار و یا ناممکن است؛ بنابراین ایشان وظایف هر مؤمنی را به فراخور حال خود و موقعیتی که دارد در خلال دعا مشخص فرموده تا برای عمل به آن بکوشد و جان خویش را به زینت آن فضایل بیاراید و خود را با جریان تحقق و تشکیل جامعه آرمانی آخرالزمانی هماهنگ سازد.

اهداف تربیتی در ادعیه امامان معصوم علیهم السلام و از جمله حضرت حجت علیه السلام با رویکرد تأکید بر عمل‌گرایی مؤمنان، بیانگر این است در اکتساب فضایل، و دستیابی به مقام قرب الهی در سایه برقراری یک جامعه دینی، ایستایی و رکود روا نیست و مؤمنان باید همواره در حرکت بوده و بکوشند تا مراتب بالاتری از این فضایل را به دست آورند. بنابراین در این دعاها جنبه‌های رفتاری نسبت به جنبه‌های شناختی پررنگ‌تر به نظر می‌رسند.

در پاسخ به سوال دوم که در ارتباط با ابعاد روان‌شناختی دعای امام زمان علیه السلام بود، در قالب سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری و ۹ مفهوم اصلی ارتقای سطح معرفت الهی (خداشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت فردی (خودآگاهی و خودشناسی)، ارتقاء سطح دانش و معرفت اجتماعی، ارتقای نگرش مثبت نسبت به خداوند، ارتقای نگرش مثبت نسبت به خود، ارتقای نگرش مثبت نسبت به اجتماع، عمل به ارزش‌ها و

اصول دینی، توسعه رفتار اخلاقی و توسعه مهارت‌های اجتماعی، به تحلیل و شناسایی مفاهیم تربیتی دعا پرداخته شد. این نتایج با یافته‌های سبحانی‌نیا (۱۳۹۰)، موسوی‌نسب و مطهری (۱۳۹۲) در ابعاد روان‌شناختی دعا و با یافته‌های اسمعیلی و همکاران (۱۴۰۱) در پیامدهای تربیتی و ابعاد روان‌شناختی همخوانی دارد. نتایج نشان داد که حضرت ﷺ در دعای مذکور به هر سه بعد از ابعاد وجودی انسان توجه نمودند بنابراین در طراحی و تدوین اهداف تربیتی در نظام تربیتی باید به سه بعد توجه شود و در راستای شکوفایی هر سه حیطه در متربیان تلاش به عمل آید. نکته دیگر که باید در این زمینه در نظر گرفت این است که سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری با همدیگر در ارتباط و تعامل هستند و نمی‌توان به‌طور کامل آنها را از هم جدا کرد. زیرا وقتی در فرد شناختی نسبت به یک موضوع پیدا می‌شود، ممکن است به موازات آن گرایش مثبت یا منفی در وی نسبت به آن ایجاد شود، همچنین اگر به مطلبی گرایش پیدا کند، ممکن است این گرایش، علاقه برای شناخت و به دنبال آن رفتار ایجاد کند و یا هر رفتاری که از شخص سر می‌زند موجب شناخت و گرایش عاطفی جدیدی در فرد شود. بنابر مباحث مطروحه در زمین تدوین اهداف باید به هر سه بعد توجه شود. به این دلیل که اگر فقط در تربیت اسلامی به بعد شناختی توجه شود، پرورش سایر ابعاد عاطفی و رفتاری ناقص می‌ماند و اگر فقط به ایمان‌گرایی دعوت شود، دانش‌آموزان را در بعد عاطفی تقویت و از شناخت و رفتار دور ساختیم. بنابراین در هر صورت، تربی را موجوداتی تک‌ساحتی در نظر گرفتیم که یا به شناخت و یا به عاطفه آنها توجه کرده‌ایم، بنابراین از تربیت موجودی کامل و تمام‌ساحتی غفلت کرده‌ایم. بنابراین با الگوگیری از دعای امام زمان ﷺ باید به عقل و عاطفه و عملکرد در تربیت توجه شود تا عقل‌گرایی و ایمان‌گرایی و نتیجه آن، که عمل صالح است، به‌صورت کامل و در راستای هم رقم بخورد.

منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه، ترجمه شهیدی.

۱. ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۱ق). مهج الدعوات و منهج العبادات. محقق / مصحح: کرمانی، ابوطالب و محرر، محمدحسن، قم: دارالذخائر.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. محقق / مصحح: میردامادی، جمال‌الدین، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۳. احسانی، محمد. (۱۳۹۰). «زمینه‌سازی تربیتی مهدویت علیه السلام». مجله معرفت، ۲۰(۱۶): ۷۳-۹۶.
۴. الاربلی، ابی الحسن علی بن عیسی بن ابی الفتح. (۱۴۰۵ق). کشف الغمّة فی معرفة الأئمة. بیروت: دارالاضواء.
۵. اسماعیلی، فاطمه؛ کریمی‌نیا، رضا و غلامرضا صرافی فروشانی. (۱۴۰۱). «پیامدهای روان‌شناختی و تربیتی تجربه دعا و مناجات در قرآن»، قرآن و طب، ۷(۳): ۱۲۷-۱۳۷.
۶. امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۲). طلب و اراده، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۷. ایمان، محمدتقی و محمودرضا نوشادی. (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کیفی». عیار پژوهش در علوم انسانی، ۳(۲): ۱۵-۴۴.
۸. باقری، خسرو. (۱۳۹۸). نگاهی نوبه تربیت اسلامی. جلد اول، تهران: مدرسه.
۹. تاج‌الدین، مرضیه و مهرنوش پازارگادی. (۱۳۸۸). «مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیتی از دیدگاه قرآن کریم»، نشریه کوثر، ۳(۳۲): ۴۷-۶۲.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). امام مهدی علیه السلام موجود موعود. قم: اسراء.
۱۱. حرانی، حسن بن شعبه. (۱۴۰۴ق). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۱۲. حسینی زیدی، سیدابوالقاسم؛ عباس‌زاده، حمید و احمد محمدیان. (۱۳۹۹). «بررسی عناصر سه‌گانه فکری، شکلی و ساختاری در دعای عصر غیبت»، عصر آدینه، ۱۲(۲۹): ۱۱۱-۱۳۵.
۱۳. خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۸۲). گستره شریعت. تهران: دفتر نشر معارف.
۱۴. الدیلمی، حسن بن ابی الحسن. (۱۴۱۲ق). ارشاد القلوب. قم: رضی.
۱۵. زینلی، فاطمه؛ شهریار نیسیانی، شهناز؛ نجفی، محمد و حسنعلی بختیار نصرآبادی. (۱۳۹۶). «بررسی مفهوم، اصول و روش‌های تربیت عاطفی از دیدگاه علامه طباطبایی رحمته الله علیه». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۵(۳۵): ۱۱-۴۳.
۱۶. سبجانی‌نیا، محمد. (۱۳۹۰). «آثار تربیتی و روان‌شناختی دعا». راه تربیت، ۶(۱۵): ۴۴-۷۱.
۱۷. کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی. (۱۴۰۵ق). المصباح فی الأدعیه و الصلوات و الزیارات. قم: دارالرضی.
۱۸. کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی. (۱۴۱۸ق). البلد الأمين والدرع الحصین. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۹. کیلانی، ماجد عرسان. (۱۳۹۴). درآمدی بر فلسفه تربیت اسلامی (رویکرد تطبیقی). مترجم: رفیعی، بهروز، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۰. محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۸). میزان الحکمه، قم: دارالحديث.
۲۱. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۲). بر درگاه دوست، شرح فرازهایی از دعای ابوحمزه ثمالی، تحقیق و نگارش عباس قاسمیان، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵). اخلاق اسلامی در نهج البلاغه. قم: نسل جوان.
۲۳. مکرم سائل، محمدجواد و سعید بهشتی. (۱۳۹۰). «آیین بندگی در نظام تربیت ناب حسینی مبتنی بر دعای عرفه». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۹(۱۳): ۳۵-۵۵.
۲۴. موسوی‌نسب، سید محمدرضا و مهدی مطهری. (۱۳۹۲). «برداشت‌های تربیتی دعای سلامتی امام زمان علیه السلام»، فصلنامه پژوهش‌های مهدوی، ۲(۶): ۱۱۷-۱۴۰.
۲۵. مهدوی کنی، محمدرضا. (۱۳۸۶). ترجمه و شرح دعای افتتاح. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۶. نراقی، مولی مهدی. (۱۳۶۷). اخلاق اسلامی (گزیده کتاب جامع السعادات)، ترجمه مجتبی، سید جلال‌الدین، تهران: حکمت.

References

- * The Holy Quran
- * Nahj al-Balagha, Shahidi translation.
- 27. Al-Arbali, Abi al-Hasan Ali ibn Isa ibn Abi al-Fath (1405 AH), Kashf al-Ghammah fi Marafah al-Imam, Beirut: Dard al-Awatah. [In Persian].
- 28. Al-Dilami, Hasan bin Abi al-Hassan (1412 AH), Irshad al-Qulub, Qom: Razi. [In Persian].
- 29. Area and Et Al (2022), "Keutamaan Sujud Dalam Shalat Studi Takhrij Dan Syarah Hadis," in Gunung Djati Conference Series, 650.
- 30. Bagheri, Khosrow (2019), A New Look at Islamic Education, Volume 1, Tehran: Madrese. [In Persian].
- 31. Ehsani, Mohammad (2011), "Educational Grounding for Mahdism", Marafat Magazine, No. 16. [In Persian]. <https://ensani.ir/file/download/article/20130115085834.9723.66>
- 32. Esmacili, Fatemeh; Karaminia, Reza and Sarafiforushani, Gholamreza (2022), "Psychological and Educational Consequences of the Experience of Prayer and Invocation in the Quran", Quran and Medicine, Volume 7, Number 3. [In Persian].
https://www.quraniimed.com/article_189995_812d425a5d953b74965d87973591413d.
- 33. Harrani, Hassan ibn Shu'bah (1404 AH), Tuhf al-'Uqol, Qom: Jamia'i Madrasasin, second edition. [In Persian].
- 34. Hosseini Zaidi, Seyyed abolghasem; Abbaszadeh, Hamid and Mohammadian, Ahmad (2019), "Investigating the three elements of thought, form and structure in the supplications of the era of occultation", Asr Adineh, Year 12, No. 29. [In Persian]. https://asreadineh.sinaweb.net/article_138767.html
- 35. Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram (1414 AH), Lisan al-Arab, Researcher/Correspondent: Mirdamadi, Jamal al-Din, Beirut: Dar al-Fikr for Printing, Publishing and Distribution. [In Persian].
- 36. Ibn Tавus, Ali Ibn Musa (1411 AH), Mahj al-Dawaat and Manhaj-al-Ibadat, researcher/corrector: Kermani, Abu Talib and editor, Muhammad Hasan, Qom: Dar al-Zhakhar. [In Persian].
- 37. Imam Khomeini, Ruhollah (1983), Desire and Will, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian].
- 38. Iman, Mohammad Taqi and Noshadi, Mahmoud Reza (2011), Qualitative Content Analysis, Research in the Humanities, Volume 3, Issue 2. [In Persian]. <https://ensani.ir/file/download/article/20130115083624.9711.39>.
- 39. Jan Geregi, M (2022), Psychological analysis of Abu Hamza Samali's prayer. Adyan News news channel <https://adyannews.com>.
- 40. Javadi Amoli, Abdullah (2009), The Promised Imam Mahdi, Qom: Israa. [In Persian].
- 41. Kafami, Ibrahim bin Ali Ameli (1418 AH), Al-Balad al-Amin and Dara al-Hussein, Beirut: Al-Alami Publishing House. [In Persian].
- 42. Kafami, Ibrahim ibn Ali Amili (1405 AH), The Lamp in Supplications, Prayers, and Visits, Qom: Dar al-Radi. [In Persian].
- 43. Khosropanah, Abdolhossein (2003), Scope of Shariat, Tehran: Maarif Publishing House. [In Persian].
- 44. Kilani, Majid Arsan (2015), An Introduction to the Philosophy of Islamic Education (Comparative Approach), Translator: Rafiei, Behrouz, Qom: Hawza and University Research Center. [In Persian].
- 45. Mahdavi Kani, Mohammad Reza (2007), Translation and explanation of the opening prayer, Tehran: Islamic Culture Publishing House. [In Persian].
- 46. Makarem Shirazi, Nasser (2006), Islamic Ethics in Nahjul-Balagha, Qom: Young Generation. [In Persian].

47. Makram Sael, Mohammad Javad; Beheshti, Saeed (2011), The Ritual of Servitude in the Pure Husseini Education System Based on the Prayer of Arafat. Research in Islamic Education Issues, Volume 19, Number 13. [In Persian].
48. Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (2003), On the Gate of Friend, Explanation of Some Verses from the Prayer of Abu Hamzah Samali, Researched and Written by Abbas Ghasemian, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian].
49. Mohammadi Rayshahri, Mohammad (2009), Mizan al-Hikmah, Qom: Dar al-Hadith. [In Persian].
50. Mousavinasab, Seyyed Mohammad Reza; Motahari, Mehdi (2013), "Educational Implications of the Prayer for the Health of Imam Zaman", Mahdavi Research Quarterly, Year 2, Issue 6. [In Persian].
https://pajmahdavi.sinaweb.net/article_125642.html.
51. Naraqi, Mawli Mahdi (1988), Islamic Ethics (Excerpt from the book Jame' al-Saadat), translated by Mojtabawi, Seyyed Jalal al-Din, Tehran: Hekmat. [In Persian].
52. Pander, C (2008), The power of prayer. Translated by Mina Azami. Tehran: Mitra. C2
53. Sobhaninia, Mohammad (2011), "Educational and Psychological Effects of Prayer", Rah Tarbiat, Year 6, No. 15. [In Persian].
<https://ensani.ir/file/download/article/20121231095157-9415-26>.
54. Tajeddin, Marzieh; Pazargadi, Mehrnoush (2009), "Educational Components and Indicators from the Perspective of the Holy Quran", Kausar Publication, No. 32. [In Persian].
55. Zainali, Fatemeh; Shahriari Nissiani, Shahnaz; Najafi, Mohammad; Bakhtiar Nasrabadi, Hassanali (2017), "Investigating the concept, principles and methods of emotional education from the perspective of Allameh Tabataba'i", Research in Islamic Education Issues, Volume 25, Number 35. [In Persian].
<https://ensani.ir/file/download/article/1540964715-9785-140>.